STICHTING GELDERS OUDHEIDKUNDIG CONTACT

CURSUS VOOR AMATEUR-HISTORICI

Voordrachtenreeks

"GELDERLAND EN ZIJN INDUSTRIEEL VERLEDEN".

Sociologische en demografische aspecten van de industriële geschiedenis van Gelderland.

Docent: Prof. dr E.W. Hofstee.

18 februari 1984.

LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0079 6421

Sociologische en demografische aspecten van de industriële geschiedenis van Gelderland *

Zoals u uit de aankondiging bekend is, zal ik me bezighouden met relatie tussen de industriële ontwikkeling enerzijds en de sociale en demografische ontwikkeling anderzijds. Het is duidelijk dat, binnen het ruime kader van deze omschrijving van het onderwerp, een beperking mogelijk en ook noodzakelijk is. In de eerste plaats acht ik het niet mijn taak een systematische beschrijving te geven van de industriële ontwikkeling; ik mag aannemen dat mijn voorgangers daarover reeds voldoende hebben meegedeeld. Dit betekent uiteraard niet, dat ik niet telkens op die industriële ontwikkeling zal terugkomen. Ook de sociale ontwikkeling en het daarmee verband houdende historische onderzoek, zal ik niet in de volle breedte proberen te benaderen. Voor zover ze aan de orde komt, zal het vooral ook gebeuren in verband met de demografische ontwikkeling. De kern van mijn verhaal zal dus betrekking hebben op de demografische ontwikkeling, als maatschappelijk verschijnsel, in verband met de industriële ontwikkeling. Om redenen, die ik straks nog zal noemen, zal hierbij de nadruk vallen op de eerste helft van de 19de eeuw. Anderzijds zal ik, terwille van het juiste begrip van de ontwikkelingen, de grens van de provincie Gelderland nog wel eens overschrijden.

In principe ligt het verband tussen industriële ontwikkeling en demografische ontwikkeling natuurlijk heel simpel. Industrie heeft arbeidskrachten nodig. Industriële ontwikkeling in een bepaalde plaats of regio zal er dus tot leiden dat de bevolking daar wordt vastgehouden en eventueel mensen van buiten zullen worden aangetrokken. De demograaf die zich bezig houdt met de getalsmatige bevolkingsverhoudingen en hun ontwikkeling binnen bepaalde ruimtelijke en sociale eenheden, zal dus in de verschijnselen die hij onderzoekt hiervan de weerslag vinden. Anders gezegd, de demografische ontwikkeling kan een indicatie geven van de industriële ontwikkeling. In de praktijk ligt het verband vanzelfsprekend, als gevolg van de invloed van allerlei factoren, niet altijd even eenvoudig.

* Tijdens de behandeling van dit onderwerp lagen voor de toehoorders ongeveer 150 kartogrammen betreffende de loop van de bevolking in de Nederlandse gemeenten van 1795 tot heden ter inzage, waarnaar op verschillende plaatsen in de tekst wordt verwezen.

In de bevolkingsstatistiek, waarin de demografie haar voornaamste uitgangspunt vindt, pleegt men meestal een onderscheid te maken tussen gegevens betreffende de stand en betreffende de loop van de bevolking. Onder de stand van de bevolking verstaat men dan de toestand, op een bepaald moment, met betrekking tot het totale aantal van de bevolking en de verdeling hiervan naar sexe, leeftijd en burgerlijke staat, d.w.z. de onderscheiding naar gehuwden ongehuwden, weduwen en weduwnaars en gescheidenen van de echt. Onder het hoofd "loop van de bevolking" worden geregistreerd, het aantal huwelijken, geboorten, overledenen, echtscheidingen en de zich vestigenden en vertrekkenden in of uit een bepaald gebied, in de opeenvolgende jaren.
De basis van onze kennis met betrekking tot de stand van de bevolking is bijna twee eeuwen lang gevormd door volkstellingen. De eerste landelijke telling van onze bevolking vond plaats in 1795. Voordien zijn er plaatselijk en regionaal wel eens tellingen van de bevolking gehouden, althans tellingen waaruit men de omvang van de bevolking kon afleiden. Een systematische, algemene telling van de totale bevolking heeft in de tijd van de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden echter niet plaats gevonden. De telling van 1795 geeft nog niet alle elementen betrekking hebbende op de stand van de bevolking, die ik zo juist omschreef.
De gepubliceerde gegevens betreffen slechts de totalen van de plaatselijke bevolking. Het zelfde geldt van de volgende volkstelling die in een bruikbare vorm ter beschikking is, die van 1815. Eerst de volkstelling van 1829 geeft in principe alle elementen van de stand van de bevolking, al is de publikatie van deze telling vrij gebrekkig geweest, met name als gevolg van de opstand van de Belgische provincies. Daarna is tot 1930 om de tien jaren een volkstelling gehouden. Door de oorlog is de volgende telling uitgesteld tot 1947. Daarna zijn weer tellingen gehouden in 1960 en 1971. De reeds voorbereide telling voor 1980 is, als gevolg van de weerstand daartegen van bepaalde bevolkingsgroepen, tot groot verdriet van allen die zich interesseren voor de Nederlandse demografie, achterwege gebleven. Dit laatste betekent niet, dat we thans van de stand der bevolking in het geheel niet meer op de hoogte zijn. Wanneer men éénmaal een vast uitgangspunt heeft, kan men door jaarlijks de loop van de bevolking te volgen, ook weer de stand van de bevolking berekenen. Dit wil weer niet zeggen dat daarmee alle problemen, als gevolg van het wegvallen van de volkstelling, zijn opgelost. In de loop der jaren heeft men steeds meer andere gegevens samen met de volkstelling verzameld, o.a. betreffende de beroepen, de godsdiensten, de nationaliteit van de inwoners ,de volkshuisvesting en dergelijke.

Hoe interessant deze gegevens op zichzelf ook zijn, zij vormen als zodanig geen onderwerp van studie van de demografie. Wat de statistiek van de loop der bevolking betreft, een eerste hechte basis daarvoor werd gelegd door de invoering van de registers van de Burgerlijke Stand die in 1812 algemeen effectief werden. In deze registers worden, zoals bekend, de acten opgenomen betreffende geboorten, sterfgevallen, huwelijken en echtscheidingen. Hiermee werd dus een in principe vrijwel volkomen betrouwbaar basismateriaal voor een groot deel van de demografische statistieken van de loop van de bevolking gegeven. Men mag er dan ook vanuit gaan dat, voor zover deze gegevens in statistieken zijn verwerkt, deze óók redelijk betrouwbaar zijn. Wel moet worden geconstateerd dat bij het verschaffen van statistisch materiaal op basis van de registers van de Burgerlijke Stand door de gemeenten, met name in de eerste helft van de 19de eeuw, nog wel eens fouten zijn gemaakt, althans dat de criteria die men heeft gebruikt om de gegevens in verschillende rubrieken onder te brengen, niet altijd dezelfde zijn geweest. Met de gegevens van de Burgerlijke Stand en de daarop eventueel gebaseerde statistieken is men echter met betrekking tot een inzicht in de loop van de bevolking nog niet rond. Daarvoor zijn ook nog gegevens aangaande vestiging en vertrek nodig. De gegevens hieromtrent leiden wij op het ogenblik af uit de bevolkingsregisters, de bevolkingsboekhoudingen per gemeente, waarin o.a. vestiging en vertrek worden bijgehouden. Het aanhouden van een bevolkingsregister is voor de gemeenten echter pas in 1850 verplicht gesteld. Vóór die tijd hebben sommige gemeenten al wel getracht gegevens over vestiging en vertrek te verzamelen. Hoewel die in sommige gevallen misschien wel redelijk nauwkeurig zijn, bestaat hieromtrent echter geen enkele zekerheid, terwijl voor een groot deel van de gemeenten geen enkel gegeven bestaat. Gegevens omtrent vestiging en vertrek zijn per gemeente vóór 1850 dan ook nooit gepubliceerd. Zo zal men b.v. dan ook in de statistieke beschrijving van Gelderland van Nijhoff van 1826 in het hoofdstuk over de bevolking , niets over vestiging en vertrek aantreffen. Opgemerkt moet trouwens worden, dat ook na 1850 de gegevens over vestiging en vertrek niet ideaal zijn. Hoewel ze in de jaren zestig van de vorige eeuw zijn verbeterd en ook daarna verder in kwaliteit zijn vooruit gegaan, zijn ze zelfs nu nog niet volledig betrouwbaar.
De moeilijkheid ligt in het feit dat op het niet kennisgeven van verhuizing geen directe sanctie staat. Hoewel een zeer hoog percentage van de bevolking op indirecte wijze wel gedwongen wordt zijn juiste adres op te geven (belastingen, sociale uitkeringen enz),; zijn er toch nog altijd groepen van de bevolking die dit achterwege laten.

Zo laten b.v. studenten het vaak na om zich in de gemeente waar zij gaan studeren als inwoner te melden. Hoe dit ook zij, de invoering van de bevolkingsregisters maakt het ons mogelijk een redelijk goed beeld van de totale loop van de bevolking na 1850 te krijgen.
Het ontbreken van bevolkingsregisters betekent echter niet, dat we vóór 1850 in het geheel geen inzicht kunnen krijgen in de bevolkingsbeweging als gevolg van vestiging en vertrek. Het is niet mogelijk vestiging en vertrek afzonderlijk te bepalen, maar wel valt het vertrek- of vestigingsoverschot te berekenen. Uitgaande van een bepaald volkstellingsjaar, kunnen wij, met behulp van de gegevens met betrekking tot geboorten en sterfte, vaststellen hoe groot de bevolking in een volgend volkstellingsjaar zou zijn geworden wanneer geen vestiging en geen vertrek zou hebben plaats gevonden. Vergelijken we het zo gevonden fictieve bevolkingsaantal met de werkelijke bevolking op de laatstgenoemde volkstellingsdatum, dan moet het verschil gelijk zijn aan het vestigings - dan wel het vertrekoverschot in de periode tussen de beide volkstellingen in de betreffende gemeente, provincie of in het Rijk als geheel. In mijn publikatie over de demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw heb ik dergelijke berekeningen gemaakt voor de verschillende provincies en voor het Rijk als geheel. Hieruit vielen reeds enkele interessante conclusies te trekken. Het is echter duidelijk dat voor het zoeken naar een eventueel verband tussen demografische ontwikkelingen en de industriële ontwikkeling, niet alleen wat de vestigings - en vertrekoverschotten betreft, maar voor de demografische gegevens die in dit verband van belang zijn in het algemeen, we niet kunnen volstaan met gegevens per provincie, maar dat we terug moeten naar kleinere eenheden, d.w.z. de gemeenten.
Dit levert echter een aantal problemen op. In de eerste plaats de vraag, welke gemeenten ? Zoals bekend, stamt de indeling van Nederland in gemeenten uit de Franse tijd. De toen ontstane indeling is echter geenszins constant gebleven. In de eerste tientallen jaren van de 19de eeuw is nog weer ingrijpend, in sommige provincies zelfs zeer ingrijpend, met de gemeentegrenzen geschoven, zoals b.v. in het jaar 1824. Voor sommige provincies, zoals Groningen en Drenthe, levert dat geen erg grote moeilijkheden op, in andere provincies, zoals b.v. Utrecht, is men grondig aan het schuiven geweest. Ook in Gelderland was dit het geval, met name in het rivierengebied. Het is duidelijk dat, voor een vergelijking in de tijd, de begrenzing en daarmee het inwonertal van de gemeenten op verschillende tijdstippen, op één noemer moet worden gebracht.

In vele gevallen, vooral voor de eerste helft van de 19de eeuw, vergt dit veel onderzoek. Dit zou voor vele onderzoekingen een vervelende barrière opwerpen, als niet J.C. Ramaer in zijn bijdrage: Het Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1931, in de serie van de Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1931 de moeite had genomen de gegevens van de volkstellingen van 1795, en 1815, voor zover nodig, om te rekenen tot de gemeentelijke indeling in 1840. Een enorm karwei, waarvoor echter allen, die zich bezig houden met de demografie van de eerste helft van de 19de eeuw, hem dankbaar zijn.

Na 1840 is het ongeveer een eeuw lang vrij rustig geweest met betrekking tot de gemeentelijke indeling. De veranderingen die toen plaats vonden, hadden in hoofdzaak betrekking op de annexatie van randgemeenten door de grote steden, iets wat statistisch geen grote problemen oproept.

Na 1955 begint een nieuwe golf van gemeentegrenswijzigingen die, zoals bekend, nog voortduurt en waarbij het aantal gemeenten sterk wordt verminderd. Uit oogpunt van onderzoek heeft dit het grote nadeel, dat veel gemeenten daardoor nogal heterogeen worden, wat hun sociale en economische structuur betreft. Bij de straks te noemen materiaalverzameling van de vakgroep sociologie van de Landbouwhogeschool is dan ook teruggerekend op de gemeentelijke indeling van circa 1955.

Een tweede probleem vormt de beschikbaarheid van de gemeentelijke gegevens. Vanaf de invoering van de Burgerlijke Stand, en zelfs al vóór die tijd, zijn per gemeente de gegevens aangaande geboorten, sterfte, huwelijken en echtscheidingen - vermoedelijk steeds via de provincie - doorgezonden naar Den Haag. Daar zijn de gegevens samengevat en op de één of andere wijze, per provincie en voor het Rijk als geheel, gepubliceerd.

Men is hierbij zelfs teruggegaan tot 1803, al zijn de gegevens voor de eerste jaren vermoedelijk niet steeds betrouwbaar en al zijn er hiaten. Tot 1850 echter is er per gemeente niets over de loop van de bevolking gepubliceerd. Na 1850 beginnen, op een enkele uitzondering na, de provincies gegevens betreffende de loop van de bevolking per gemeente in de provinciale verslagen te publiceren. Pas in de zeventiger jaren van de vorige eeuw begint men met een landelijke publikatie betreffende de loop der bevolking per gemeente.

Nu zou men misschien verwachten dat, wat de periode vóór 1850 betreft, in ieder geval in Den Haag en ook bij de provincies, waar men in de regel toch wel afschrift zal hebben gehouden, de gegevens per gemeente op een geordende wijze bewaard zijn gebleven. Dat is, jammer genoeg, niet het geval.

In het Algemeen Rijksarchief treft men voor sommige jaren, voor bepaalde of voor alle provincies, deze gemeentelijke gegevens wel aan, maar voor vele jaren zijn ze niet te achterhalen. Om een doorlopende reeks van gegevens vanaf 1812 tot 1850 te krijgen, is er maar één oplossing en wel teruggaan tot de oorspronkelijke bron, de registers van de Burgerlijke Stand. Deze zijn wel bewaard gebleven en liggen bij de provinciale rijksarchieven. Ik zou haast zeggen, met de moed der wanhoop, hebben wij bij de vakgroep sociologie gedurende een aantal jaren deze weg gevolgd. We zijn nu voor alle gemeenten in het bezit van het aantal geboorten, sterfgevallen en huwelijken over de periode 1812-1850. Met een m.i. verantwoorde schattingstechniek hebben we ook voor de jaren tussen de volkstellingen het totale aantal inwoners per gemeente kunnen berekenen. Zo waren we ook in staat het aantal geboorten, sterfgevallen en huwelijken en de geboortenoverschotten per 1000 van de bevolking per jaar te bepalen. Van deze gegevens zijn weer vijfjaarlijkse gemiddelden berekend. Van deze vijfjaarlijkse gemiddelden zijn dan weer kartogrammen gemaakt. Voor de periode ná 1850 hadden we reeds veel eerder deze gegevens verzameld, verwerkt en in kartogrammen weergegeven. Onder deze kartogrammen bevinden zich ook kaarten van het vestigings-, c.q vertrekoverschot per vijfjarige periode. Deze berusten op de gegevens betreffende vertrek en vestiging van de bevolkingsregisters. Dat voor de periode vóór 1850 vestigings- en vertrekoverschotten alleen maar vallen te berekenen voor de periode tussen twee volkstellingen vermeldde ik reeds. De uitkomsten van die berekening per gemeente zijn in kartogrammen weergegeven. Om de totale bevolkingsgroei in zijn opbouw te laten zien, zijn voor die perioden tussen de volkstellingen ook de geboortenoverschotten per gemeente berekend en in kaarten vastgelegd, evenals trouwens de totale bevolkingsgroei zelf. Zo beschikken we thans in Wageningen over een volledig stel van gegevens over de loop van de bevolking per gemeente vanaf 1812 tot aan de huidige tijd. Het zou natuurlijk bijzonder plezierig zijn om deze gegevens, met inbegrip van de kartogrammen, te publiceren, maar vanwege de enorme kosten die daarmee gepaard zouden gaan, valt daaraan voorlopig in het geheel niet te denken. Alleen van de kartogrammen over de periode na 1850 ligt een kopie bij het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (N.I.D.I.) in Voorburg. Wie voor plaatselijke of regionale studies van de gegevens gebruik zou willen maken, zal daarvoor voorlopig in Wageningen terecht moeten.

Het is ons dus in principe mogelijk over ruim anderhalve eeuw demografische ontwikkeling en industrieontwikkeling met elkaar te vergelijken. Ik wil mij echter in het volgende in hoofdzaak beperken tot de periode tot 1850. In de eerste plaats omdat het demografisch materiaal per gemeente voor deze periode geheel nieuw is en dus iets verrassend over zich heeft. In de tweede plaats omdat deze periode uit oogpunt van industriële ontwikkeling nog geenszins een open boek is. De vraag aangaande de mate waarin in deze periode in Nederland de industriële revolutie zich deed gelden, is nog altijd niet definitief beantwoord. Juist voor deze periode is het dus van belang na te gaan wat de demografische geschiedenis tot een beter inzicht kan bijdragen. Tenslotte zou de bespreking van de hele periode van 1800 tot heden wel erg veel vergen en tot niet veel meer dan een oppervlakkige beschouwing kunnen leiden.

Zoals ik in het begin al opmerkte, is het vooral de groei van de bevolking, c.q. het ontbreken daarvan, die als demografische indicatie van economische ontwikkeling in het algemeen en industriële ontwikkeling in het bijzonder, van betekenis is. Dit geldt vooral voor de periode waarin de ontwikkeling van de moderne industrie van invloed werd. Eén van de belangrijke kenmerken van de voortbrenging van goederen in en na de industriële revolutie is dat deze in steeds toenemende mate wordt geconcentreerd in grote eenheden, in echte fabrieken. Als zich in een bepaalde gemeente één of enkele van dergelijke grote eenheden vestigen, kan dit leiden tot een belangrijke groei van de arbeidsbehoefte en daarmee tot een relatief snelle groei van de bevolking. Een dergelijke bevolkingsgroei is dus in principe samengesteld uit twee componenten, het eventuele geboortenoverschot en het eventuele vestigingsoverschot. Er bestaat tussen de verschillende delen van Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw, anders dan men misschien zou verwachten, een niet onaanzienlijk verschil wat de geboortenoverschotten betreft. Zo valt Noord-Brabant door een laag geboortenoverschot op. In Gelderland bestaat een duidelijk verschil tussen de Achterhoek met relatief lage overschotten, en de rest van de provincie, dat gedurende de gehele 19de eeuw merkbaar blijft.

Op de mogelijke oorzaken van die verschillen zal ik hier niet ingaan. Vastgesteld moet worden, dat de verschillen in het geboortenoverschot hebben geleid tot vrij belangrijke verschillen in de groei van het arbeidsaanbod in de verschillende landsdelen.

Dat neemt niet weg, dat er reden is om het optreden van vestigingsoverschotten, ofwel het ontbreken ervan, te zien als de belangrijkste indicatie voor de mate van economische ontwikkeling en met name van industriële ontwikkeling die zich voordoet. Toch dient men ook met het trekken van de conclusies uit de hoogte van eventuele vestigingsoverschotten iets voorzichtig te zijn. Als voorbeeld noem ik Arnhem. Deze stad vertoont van alle Gelderse gemeenten tussen 1815 en 1850 verreweg het grootste vestigingsoverschot. Het beeld echter dat Van der Aa in zijn Aardrijkskundig Woordenboek omstreeks 1840 schildert van de nijverheid in Arnhem, is bepaald niet indrukwekkend; van een ontwikkeling van een moderne industrie kan feitelijk niet worden gesproken. Voor deze schijnbare tegenstelling vallen enkele verklaringen aan te voeren. In de eerste plaats vertoonde Arnhem als vrijwel alle oude steden t.o.v. zijn omgeving een relatief hoog sterftecijfer, en daardoor een laag geboortenoverschot. Om in groei gelijk te blijven met zijn omgeving, had Arnhem dus een vestiging van betekenis nodig. De totale bevolkingsgroei in Arnhem tussen 1815 en 1850 is dan ook niet exorbitant. Deze ligt ongeveer in dezelfde grootte-orde als b.v. die van de gemeente Apeldoorn. In de tweede plaats had een belangrijk deel van degenen die zich in Arnhem vestigden geen produktieve functie. Berekent men uit de 19de-eeuwse volkstellingen de verhouding per gemeente tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen, dan blijkt dat de oude centrumsteden, waaronder Arnhem, in het algemeen een zeer aanzienlijk vrouwenoverschot vertonen. De belangrijkste oorzaak hiervan is dat de stedelijke burgerij een groot aantal dienstboden uit het omgevende platteland aantrok. Verder lijkt het waarschijnlijk, dat zich ook in deze tijd, in Arnhem reeds een vrij groot aantal renteniers had gevestigd. Van der Aa wijst op een grote bouwactiviteit in Arnhem in buurten waarvan men mag aannemen dat daar vooral voor de meer gegoeden werd gebouwd. Tenslotte valt op te merken dat door de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland, sinds de Franse tijd, het aantal ambtenaren naar verhouding sterk toenam. Behalve in Den Haag demonstreerde zich dit vooral in de provinciehoofdsteden. Een typisch symptoom hiervan is de snelle groei, met name door vestigingsoverschot, van een plaats als Assen, die feitelijk geen andere dan een bestuursfunctie had, sinds de Franse tijd.

Opgemerkt zij nog, dat ook het aantal huwelijken en het aantal geboorten iets kunnen zeggen over de mate van economische ontwikkeling. Zeker in de eerste helft van de 19de eeuw, was het al dan niet huwen in hoge mate afhankelijk van het al dan niet beschikken over een, zoveel mogelijk zekere, zelfstandige bestaansmogelijkheid van de aanstaande echtgenoot. Een hoog huwelijkscijfer kan dus een indicatie zijn van een relatief hoog niveau van werkgelegenheid. Relatief vroeg en frequent huwen werkt weer een hoog niveau van de geboorten in de hand en het aantal geboorten kan daarom ook een aanwijzing zijn van een relatief gunstige ontwikkeling. Wel dient er rekening mee te worden gehouden dat, zowel het aantal huwelijken als ook het aantal geboorten, door een reeks van andere factoren kan worden beïnvloed en dat men ook de gegevens hieromtrent met voorzichtigheid zal moeten gebruiken. Wat levert nu de confrontatie van demografische ontwikkeling en economische ontwikkeling in de periode 1815–1850 op ? Om te beginnen, enkele algemene opmerkingen. Eén van de meest opvallende verschijnselen, wat de loop van de bevolking in deze periode betreft, is dat vergeleken met de voorafgaande periode, een relatief snelle groei plaatsvond De beschikbare gegevens wijzen er op dat de bevolking van Nederland vanaf 1650 een lange periode van stagnatie vertoont. Hieraan komt vrij plotseling, beginnende met het jaar 1815, een einde. De oorzaak ligt bij een stijging van het aantal geboorten; de gezinnen worden gemiddeld groter. Vanaf 1815 groeit de bevolking - jaren van epidemiëen en andere rampen uitgesloten - jaarlijks met ongeveer 1 %. In totaal groeide de Nederlandse bevolking van 1815 tot 1850 van ongeveer 2.200.000 tot 3.000.000 of ongeveer met 40 %. De groei was vrij egaal over de provincies verdeeld. Gelderland b.v. groeide met vrijwel precies 40 %. Hoewel, zoals ik reeds opmerkte, van streek tot streek nog wel enige variatie in de geboortenoverschotten bestaat, viel toch vrijwel overal een natuurlijke aanwas van betekenis te constateren, al was , zoals reeds t.a.v. van Arnhem werd opgemerkt, als gevolg van de hogere sterfte, deze natuurlijke aanwas in de steden in het algemeen lager dan in de landelijke omgeving.

Een dergelijke relatief sterke demografische expansie moet, als de economische verhoudingen gezond zijn, leiden tot een aanzienlijke migratie en het ontstaan van, enerzijds, gebieden met aanzienlijke vertrekoverschotten, anderzijds, van plaatsen en agglomeraties met aanzienlijke vestigingsoverschotten.

Er zijn immers gebieden waar de produktiemogelijkheden en de werkgelegenheid niet of slechts langzaam kunnen toenemen. Tot dergelijke gebieden moet men, zeker in de 19de-eeuwse verhoudingen, wel in de eerste plaats de agrarische gebieden rekenen. Wil bevolkingsgroei daar niet leiden tot verdunning van de bestaansmogelijkheden, tot verarming, dan moet het geboortenoverschot daar in het algemeen vandaan kunnen trekken en elders een bestaan kunnen vinden. Anders gezegd, bij een relatief snelle bevolkingsgroei behoort een trek van het platteland naar steden en industriegebieden, en zo'n trek is kenmerkend geweest voor de bevolkingsontwikkeling van de Westerse wereld in de moderne tijd, ook in Nederland, maar is lang niet overal tegelijk begonnen.

Hoe staat het nu wat dit betreft met Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw ? De betreffende kartogrammen laten zien dat de migratie van het platteland naar steden en industriegebieden in de eerste helft van de 19de eeuw bijzonder zwak is of vrijwel ontbreekt.

Als men de kartogrammen voor de periode 1815-1850 vergelijkt met verschillende kaarten betreffende vestiging en vertrek na 1850 b.v. voor de periode 1880-1890, dan springt dit duidelijk in het oog. De enorme trek uit de randprovincies naar de steden en de industriegebieden die in de laatst genoemde periode plaats vindt, ontbreekt tussen 1815 en 1850 vrijwel geheel. Tussen 1815 en 1850 staat Friesland b.v. vrijwel geen bevolking af, maar tussen 1880 en 1890 verloor het ongeveer 35.000 mensen ,d.w.z. 10 % van zijn bevolking. De omvang van de vestigings-en vertrekoverschotten voor de perioden tussen 1815 en 1850 is zo gering dat wij, om nog enige tekening in de betreffende kaartjes, te krijgen, de intervallen tussen de verschillende kleurintensiteiten veel kleiner hebben moeten kiezen dan voor de periode na 1850. Voor de vijfjaarlijkse perioden na 1850 loopt de legenda van + 40 (vestigingsoverschot per 1000 van de bevolking) naar - 40 (vertrekoverschot) voor 1815-1850 van + 15 tot - 15. Met de legenda gebruikt voor de periode ná 1850 zou met name het kaartje voor 1840-1850, met enkele uitzonderingen, alleen maar wit laten zien, d.w.z. vestiging en vertrek blijven tussen +5 en -5 .

De groei van de steden is dan ook traag tot zeer traag, veelal trager dan die van het omringende platteland. Dat trek naar de steden voor een belangrijk deel nog diende als compensatie voor de relatief hoge sterfte die de steden in het algemeen kenmerkte en die niet zelden leidde tot sterfteoverschotten, merkte ik reeds op.

In totaal gezien vindt tussen 1815 en 1850 geen verstedelijking maar een ontstedelijking plaats. De steden groeien minder dan het buitengebied.
De geringe ontwikkeling van de werkgelegenheid in de steden, gecombineerd met een relatief hoog geboortenoverschot op het platteland, leidde er toe dat daar een opstuwing van bevolking plaats vond. De druk op de bestaansmogelijkheden werd er dus steeds sterker. In de eerste helft van de 19de eeuw is er dan ook sprake van een achteruitgang van de welvaartstoestand ten plattelande. Omstreeks 1850 is een reeks van studies over de toestand van de landarbeiders verschenen. Hieruit blijkt meer dan duidelijk dat, vooral in de kleiakkerbouwgebieden, de landarbeiders door de geboortenoverschotten, waar slechts een gering vertrek tegenover stond, in een miserabele positie waren geraakt, die zich o.a. uitte in een grote winterwerkloosheid.
In de agrarische gebieden op de zandgrond heeft de ontwikkeling waarschijnlijk geleid tot een splitsing van bedrijven - goede gegevens hierover bestaan niet - maar vermoedelijk vooral ook tot het toenemen van het aantal kinderen dat tot relatief hoge leeftijd, en vaak voorgoed, ongetrouwd op de ouderlijke boerderij bleef en daar, wat Mackenroth "ein Halbexistenz" noemde, voerde.
Deze geringe migratie van het platteland was geen gevolg van honkvastheid, vrees om de bekende woonplaats te verlaten of iets dergelijks. Waar werk was te vinden, zien we wel degelijk belangrijke vestigingsoverschotten en een snelle stijging van de bevolking. Dit is b.v. het geval in de veenafgravingsgebieden in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel, in plaatsen aan de kust waar omvangrijke inpolderingen plaats vonden, zoals in Noord-Groningen, daar waar belangrijke militaire inrichtingen werden gesticht, zoals in Den Helder, Hellevoetsluis, en Breda of andere bijzondere instellingen tot ontwikkeling kwamen en ook in gebieden waar veel landhuizen werd gesticht die o.a. dienstboden en tuinlieden aantrokken, zoals in Midden-Utrecht en langs de Veluwezoom.
Er is echter nauwelijks een stad waarvan men kan zeggen dat de bevolking, als gevolg van een snelle economische groei tussen 1815 en 1850, een stijging vertoont, die aanzienlijk boven het landelijke gemiddelde of die van vele plattelandsgemeenten, uitgaat. Rotterdam b.v. dat zich in de eerste helft van de 19de eeuw duidelijk gunstiger ontwikkelt dan Amsterdam, vertoont ten slotte toch tussen 1815 en 1850 een bevolkingsgroei die zeer bescheiden is. Ook de industrieontwikkeling buiten de oude steden roept geen belangrijke bevolkingsbeweging op. In Twente trekken plaatsen als Enschede en Almelo wel enig bevolking van buiten aan, maar ten slotte blijft ook daar de totale bevolkingsgroei tussen 1815 en 1850 bescheiden.

Opvallend, maar niet belangrijk, is de relatief snelle groei van enkele gemeenten in de Langstraat.

Er is de laatste jaren enige discussie geweest over de mate van economische groei in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw. Er is wel betoogd, dat het traditioneel ongunstige beeld enige correctie behoeft. De demografisch ontwikkeling in de periode als geheel geeft weinig aanleiding om dit traditio beeld belangrijk te wijzigen. Wel valt op te merken, dat ook het demografisch beeld er op wijst, dat de ontwikkeling niet over de gehele periode steeds eve ongunstig is geweest. Het meest gunstig lijkt de periode 1815-1830, het meest ongunstig de periode 1840-1850. Wel moet men echter ook rekening houden met duidelijke regionale verschillen in dit opzicht.
En nu Gelderland in het bijzonder. Zoals reeds werd opgemerkt, groeit de bevolking van Gelderland van 1815 tot 1850 relatief vrijwel even snel als die van het Rijk en wel met ongeveer 40 %. Deze groei komt tot stand door een matig hoog geboortecijfer, een - voor die tijd - vrij gunstig sterftecijfer en een, over de gehele periode genomen, een vrij gering vertrekoverschot. Er zijn echter binnen Gelderland aanzienlijke verschillen. De Achterhoek toont een relatief geringe groei, vooral het noordoostelijke deel van dit gebied. Ook het rivierengebied, met inbegrip van het Land van Maas en Waal, groeit in doorsnee langzaam. Alleen de Over-Betuwe toont een groei die in de grootte-orde ligt van het landsgemiddelde. Het snelst groeit de Veluwe al geldt dat niet voor alle gemeenten afzonderlijk. Barneveld en Nijkerk groeien langzaam. Apeldoorn en de meeste gemeenten aan de Veluwezoom groeien relatief snel. Tussen verschillende perioden afzonderlijk bestaan natuurlijk ook in Gelderland verschillen. De geringste groei doet zich voor in de periode 1840-1850. De algemene trend, wat de regionale ontwikkeling betreft, doet zich echter in alle drie afzonderlijke perioden min of meer duidelijk voor. De regionale verschillen vinden ten dele hun oorsprong in uiteenlopende geboortenoverschotten.
Dit geldt b.v. duidelijk voor de relatief geringe groei in de Achterhoek en in het land van Maas en Waal. De lage geboortenoverschotten in deze twee gebieden ontstonden in de eerste plaats door de, naar verhouding, lage geboortecijfers die daar voorkomen, hoewel in sommige perioden ook de sterftecijfers, althans in de Achterhoek, niet bijzonder gunstige waren.

Behalve aan relatief lage geboortenoverschotten is geringe groei in verschillende delen van de provincie mede toe te schrijven aan vertrekoverschotten. Lichte vertrekoverschotten, gerekend over de gehele periode 1815-1850, doen zich vooral voor in de Achterhoek en in het westelijk rivierengebied, maar ook in enkele Veluwse gemeenten.
Wat in het bijzonder de oude steden betreft, met uizondering van Arnhem, is de groei er matig tot gering. Nijmegen komt - zij het met schommelingen - over de gehele periode 1815-1850 niet boven het niveau van het omringende platteland uit en van de rest was er ook geen die een opvallende groei te zien gaf. Enkele vertoonden wel een vestigingsoverschot van een grotere of kleine betekenis, maar dit werd dan in de regel gecompenseerd door een relatief hoge sterfte.
Al met al doet de bevolkingsontwikkeling van de afzonderlijke Gelderse gemeenten niet verwachten dat zich, waar dan ook in de provincie, een opvallende industriële ontwikkeling heeft voorgedaan. Men dient hierbij nog in aanmerking te nemen dat - zoals reeds opgemerkt - verschillende gemeenten die een groei van betekenis vertoonden, deze vermoedelijk niet of slechts ten dele hadden te danken aan de ontwikkeling van de economische activiteiten binnen hun grenzen maar aan de bouw van landhuizen en buitenverblijven door lieden die rentenierden, of door mensen die hun geld door activiteiten elders verdienden maar wel ter plaatse een niet onaanzienlijk personeel aantrokken. Dit geldt voor verschillende gemeenten op de Veluwe. Van Oldebroek en Rheden vermeldt Van der Aa een dergelijke ontwikkeling uitdrukkelijk, maar het lijkt wel waarschijnlijk dat ook elders op de Veluwe een dergelijke vestiging plaatsvond. Ook in het Rijk van Nijmegen is vermoedelijk het - bescheiden - vestigingsoverschot van enkele gemeenten, althans ten dele, aan deze oorzaak toe te schrijven . Dit geldt o.a. voor Groesbeek, van welks economie Van der Aa niet meer weet te zeggen dan er landbouw werd bedreven en dat het berucht was wegens hout- en wildstroperij .Deze trek naar buiten, niet alleen naar Gelderland, maar ook o.a. naar Midden-Utrecht, deed zich, zoals uit de gemeentelijke gegevens betreffende de bevolkingsgroei in die jaren valt af te leiden, reeds voor in de periode 1795-1815.
De steden, vooral die in het Westen van het land, kwijnden toen en liepen gedeeltelijk sterk in bevolking terug. Dit deed zich vooral voor omdat de veelal nog voorkomende sterfteoverschotten niet of slechts dele door vestigingsoverschotten werden goed gemaakt, maar vermoedelijk toch ook omdat een deel van de bevolking wegtrok.

Zo liep tussen 1795 en 1815 ook de bevolking van Arnhem terug, hoewel men mag betwijfelen of daar toen sprake was van een sterfteoverschot. De trek naar buiten, vooral dus naar bepaalde delen van Utrecht en Gelderland, zet zich na 1815 voort, al lijkt deze na 1830 terug te lopen. Vermoedelijk is deze trek mede gestimuleerd door de versnelde aanleg van wegen in de Franse tijd en ook nog daarna, waardoor uit landschappelijk oogpunt aantrekkelijke woonplaatsen gemakkelijker bereikbaar werden.
Het beeld omtrent de industriële ontwikkeling, zoals men dat voor de periode 1815–1850 op grond van de bevolkingsontwikkeling per gemeente kan vermoeden, wordt door eigentijdse beschrijvingen bevestigd.
Als Nijhoff zich in zijn Statistieke Beschrijving van Gelderland van 1826 zet aan de beschrijving van de nijverheid, dan merkt hij op, na er op te hebben gewezen dat drievierde van de bevolking van Gelderland leeft van de landbouw, dat er in de provincie slechts weinig fabrieken te vinden zijn, die zich onderscheiden door het aantal van hun arbeiders, de volmaaktheid van hun werkstukken of de omvang van hun debiet.
Het beeld dat over een latere periode, in hoofdzaak de veertiger jaren, uit de beschrijvingen van de economische toestand per gemeente door Van der Aa, valt op te bouwen, is in verschillende opzichten nog ongunstiger. Van modernisering is nauwelijks sprake. Van het gebruik van stoom wordt slechts een enkele keer melding gemaakt, over het invoeren van nieuwe werktuigen en machines, b.v. moderne weefgetouwen, leest men weinig.

Sommige bedrijfstakken gingen blijkbaar voortdurend achteruit, zoals de jeneverstokerijen en bierbrouwerijen, de laatste ook reeds in de 18de eeuw. De textielindustrie komt, na een achteruitgang in de Franse tijd, na de bevrijding tijdelijk weer iets omhoog. Dit geldt o.a. voor de linnenweverij in Neede die gebaseerd was op de verbouw van vlas in de Achterhoek, waaruit grotendeels door de boerenbevolking zelf, linnen garen werd vervaardigd. Ook de katoennijverheid die, behalve in de Achterhoek, ook elders verspreid voorkwam, trok blijkbaar weer iets aan. In Nijmegen (1817) en Tiel (1825) werden vrij omvangrijke katoenspinnerijen opgericht, in Oldebroek (1830) een (kleine?) snelweverij, en in Lochem (1835) een vrij grote katoenweverij. De ontwikkeling van de wolbewerking is minder duidelijk. Ze is nogal verspreid en, behalve in Scherpenzeel (en Veenendaal), buiten de steden van weinig betekenis. De basis in de steden was zeer wankel. De verwerking van wol was daar geconcentreerd in stadsfabrieken in Arnhem, Zutphen en Harderwijk, die dienden om behoeftigen, ouderen zowel als kinderen, aan werk te helpen.

Ook de papierindustrie op de Veluwe lijkt, na teruggang in de Franse tijd, weer op te bloeien en meer arbeid te vragen.
De steenindustrie had in Gelderland in de eerste helft van de 19de eeuw nog lang niet de betekenis die ze later kreeg. Nijhoff vermeldt 39 steenfabrieken die met elkaar 40 à 50 millioen stenen maken, d.w.z. ongeveer de huidige produktie van één behoorlijke steenfabriek.
De steenindustrie was relatief meer dan nu geconcentreerd langs de IJssel en verder in het uiterste Oosten van het rivierengebied.
Verder stroomafwaarts van de grote rivieren ontbraken de steenfabrieken niet geheel, maar pas later zou daar de grote uitbreiding komen.
Wel kwamen buiten het rivierengebied in de Achterhoek een aantal steenfabrieken voor die werkten op basis van de plaatselijk aanwezige leem. Winterswijk had zelfs vijf (kleine?) steenfabrieken. Er schijnt wel sprake geweest te zijn van groei. De ijzergieterijen langs de Oude IJssel floreerden niet erg, hoewel er in deze periode één fabriek bij kwam (Terborg).
Naast deze bedrijfstakken vindt men enkele afzonderlijke bedrijven van enige importantie, zoals een glasfabriek in Vuren, een brandspuitfabriek in Nijmegen, een ijzerwarenfabriek in Zaltbommel, een tabaksspinnerij in Nijkerk, een enkele siroopfabriek en enkele kopermolens. Daarnaast is er dan een groot aantal in hoofdzaak handwerkelijk bedreven bedrijven als oliemolens, leerlooierijen, hoedenfabrieken, zeepziederijen, azijnfabrieken, touwslagerijen enz. die ten dele een meer dan plaatselijke betekenis hebben. Ten slotte was er een groot aantal ambachtslieden ten behoeve van de plaatselijke verzorging.
De zekere opbloei na de Franse tijd leidt hier en daar tot aantrekken van arbeidskrachten van buiten, dus tot een zeker vestigingsoverschot, zoals in enkele gemeenten in oostelijke Achterhoek in de periode 1815-1830 en zelfs nog in de periode 1830-1840, ook al stonden daar in andere gemeenten in dit gebied vertrekoverschotten tegenover.
Van een krachtig opbloeiende industrie, die ook tegen ongunstige tijden, was opgewassen, was echter geen sprake. Zoals gezegd, van een modernisering van de industrie werd nauwelijks gewag gemaakt. De algemene indruk die men krijgt, is dat, ook voor die tijd, de industrie ouderwets was en grotendeels niet in staat een aansluiting aan de moderne ontwikkeling te vinden. Een groot deel van de katoen -, linnen - en wolnijverheid berustte nog op huisnijverheid. Nog laat in de veertiger jaren vermeldt Van der Aa dat, wat katoenweverij in Winterswijk betreft, eigenlijk niet van fabrieken kan worden gesproken, omdat de garens door de ondernemers worden uitgegeven om in huisnijverheid te worden geweven.

Waar wel de arbeidskrachten in één gebouw bijeen werden gebracht, was ook sprake van handwerk, van een manufactuur dus, waar men blijkbaar in hoofdzaak met verouderde werktuigen werkte.
Toen in de jaren dertig, maar vooral in de jaren veertig, het getij ongunstiger werd, was de textielindustrie in Gelderland hiertegen niet bestand. De door Nijhoff bejubelde katoenspinnerij in Nijmegen moest in 1842 het werk staken. De spinnerij in Tiel hield er in 1830 reeds mee op. De fabriek in Lochem was toen Van der Aa er in de jaren veertig over schreef, achteruitgegaan. Niet van elk fabriekje valt het lot te beschrijven, maar blijkbaar leidde in de Achterhoek de achteruitgang van de textielindustrie tot nauwelijks minder dan een catastrofe. Het gebied als geheel toonde in 1840-1850 een vertrekoverschot en in het bijzonder in Winterswijk was dit aanzienlijk. In viertal gemeenten in het Oosten van de Achterhoek liep toen zelfs de totale bevolking terug. Ook dit gold in het bijzonder voor Winterswijk, dat trouwens ook in de periode 1850-1860 nog in bevolking terug liep. Men krijgt de indruk dat in de Achterhoek, in tegenstelling tot Twente, nauwelijks een aansluiting bestaat tussen de meer tradionele vormen van textielindustrie en moderne bedrijven die er later zijn verrezen.
Niet alleen in de Achterhoek, maar ook elders, trad verval op. Zo liep b.v. ook Zaltbommel tussen 1840 en 1850 in bevolking terug. Nijmegen vertoonde toen een vertrekoverschot en slechts een minimale totale bevolkingsgroei, terwijl het van 1815 tot 1840 vrij aanzienlijke vestigingsoverschotten had gekend. In het algemeen vindt men van de nijverheid in Gelderland, zoals die in de eerste helft van de 19de eeuw bestond, later, als de moderne industrie zich ontwikkelt, niet zo erg veel terug. Continuiteit bestaat er met betrekking tot de papierindustrie, de steenindustrie - ook al heeft deze haar zwaartepunt verplaatst - en de ijzerindustrie langs de Oude IJssel, al verloor die haar regionale basis. Concluderend ten slotte, meen ik te mogen opmerken, dat onze excursie heeft laten zien, dat weliswaar uit de demografische geschiedenis niet elk detail van de economische geschiedenis kan worden afgelezen, maar dat ze er in belangrijke mate toe kan bijdragen om deze geschiedenis te verhelderen. Dit geldt in het bijzonder voor de eerste helft van de 19de eeuw, een periode waarover de andere bronnen ons vaak nog betrekkelijk weinig kunnen vertellen, terwijl we dan met betrekking tot de details van de demografische ontwikkeling voor het eerst vaste grond onder de voeten krijgen.

- 0 - 0 - 0 - 0 - 0 - 0 -